

ВЛАДНІ ІНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Бокоч В. М.

ВСТУП

Стрижнем політичної системи України є держава та її найвищі органи – Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України. Ці владні структури беруть участь у формуванні та реалізації державної політики у різних сферах, що являє собою визначену законодавчими та іншими нормативно-правовими актами діяльність органів державної влади з регулювання суспільних відносин. Однією із таких сфер є релігійно-церковна, яка включає визначення засад, принципів, методів та механізмів формування та реалізації державно-церковних та міжконфесійних відносин. Залежно від місця та ролі релігії і церкви в суспільстві, ставлення до них держави та її органів політика у релігійно-церковній сфері може бути спрямована як на розширення впливу релігії, так і на її звуження. Кожний вищий орган державної влади, не втручаючись у внутрішні справи релігійних організацій, залежно від повноважень робить свій внесок у формування та реалізацію релігійної політики.

Важливе значення у формуванні та забезпеченні гармонійних відносин держави і церкви мають комплексний підхід до розв'язання назрілих у релігійно-церковній сфері проблем та злагоджені дії Президента України, законодавчої та виконавчої влади.

Удосконалення державно-церковних відносин в Україні потребує узгодження законодавства та практики його застосування із міжнародними стандартами, вивчення та впровадження досвіду демократичних країн, накопиченого ними у релігійно-церковній сфері.

Від змісту та спрямованості державної релігійної політики значною мірою залежить не тільки характер державно-церковних та міжконфесійних відносин, релігійна ситуація, рівень релігійної свободи в Україні, а й суспільна стабільність.

1. Верховна Рада України: визначення конституційно-правових засад державно-церковних відносин та державної релігійної політики

Важливою структурою політичної системи і єдиним органом законодавчої влади в Україні є Верховна Рада України. Серед основних її повноважень – внесення змін до Конституції України та прийняття законів України, які регулюють суспільні відносини в усіх сферах, включаючи й релігійно-церковну.

Відповідно до Конституції України Верховна Рада України визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики, невід’ємною складовою яких є державна релігійна політика.

Верховна Рада України схвалює Програми діяльності Кабінету Міністрів України, які, як правило, включають у себе проблеми державно-церковних та міжконфесійних відносин.

У загальнодержавних програмах національно-культурного розвитку, які теж затверджуються Верховною Радою України, належне місце відводиться релігійно-церковним питанням.

Конституцією України окреслюється коло питань, що визначаються виключно законами, які приймає Верховна Рада України. До таких, окрім іншого, віднесено й права і свободи людини і громадянина, серед яких одним із основоположних є право на свободу совісті і віросповідання.

До повноважень Верховної Ради України належить також заслуговування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України, які можуть містити й питання, що стосуються державно-церковних та міжконфесійних відносин.

Верховна Рада України відповідно до своїх повноважень має можливість обговорювати релігійно-церковні проблеми на парламентських слуханнях, створювати міжфракційні депутатські об’єднання для сприяння вирішенню різних питань, включаючи й релігійно-церковні¹.

Чималі можливостей впливу на законодавче регулювання суспільних відносин у релігійно-церковній сфері має також профільний комітет Верховної Ради України. Він бере безпосередню участь у підготовці та попередньому розгляді законопроектів, що стосуються державно-церковних відносин, аналізує практику застосування законодавчих актів з питань забезпечення свободи совісті.

До розв’язання релігійно-церковних проблем можуть долучатися народні депутати України. Вони мають можливість політично, морально та матеріально підтримувати церкви та релігійні організації, сприяти розвитку державно-церковних відносин.

¹ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-в>

Таким чином, Верховна Рада України хоча й не має спеціально визначених конституційних повноважень у релігійно-церковній сфері, вона, її профільний комітет, до відання якого належать ці питання, народні депутати України здатні суттєво впливати на формування засад державно-церковних та міжконфесійних відносин, державної релігійної політики.

Наприкінці 80-х – початку 90-х рр. перед Україною, яка стала на шлях демократизації, національного та релігійного відродження, постала проблема розробки нової моделі державно-церковних відносин, формування та реалізації власної релігійної політики.

Серед перших актів, спрямованих на подолання наслідків політики радянського тоталітарного режиму, зокрема й у релігійно-церковній сфері, був Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», відповідно до якого реабілітації підлягали особи, до яких були застосовані репресії з релігійних мотивів².

У формуванні нової моделі державно-церковних відносин вирішальне значення мало прийняття базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (23 квітня 1991 р.). Цим законом кожному громадянину України гарантувалася свобода совісті, яка включала право «мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культури, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання»³. Здійснення цього права могло бути обмежено законом лише в інтересах охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян.

У процесі реалізації права на свободу совісті законом виключалася можливість будь-якого примусу до сповідання або несповідання релігії, участі або неучасті у релігійних обрядах та діях. Батькам надавалося право на виховання своїх дітей відповідно до власних релігійних переконань.

У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» Верховною Радою України чітко визначалися політико-правові засади та принципи державно-церковних відносин, а саме:

² Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років». *Відомості Верховної Ради УРСР (БВР)*. 1991. № 22. Ст. 262. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12>

³ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Верховної Ради УРСР (БВР)*. 1991. № 25. Ст. 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

відокремлення церкви від держави, невтручання держави у діяльність релігійних організацій;

обов'язки держави щодо релігійних організацій, а також обов'язки релігійних організацій перед державою і суспільством;

рівність громадян України незалежно від їх ставлення до релігії;

рівність релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом;

право релігійних громад на їх підлеглість діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) та вільну її зміну⁴.

Релігійним організаціям законом надавалося право на проведення богослужінь, релігійних обрядів та церемоній; використання будівель і майна для своїх потреб; заснування підприємств для виконання статутних завдань; отримання добровільних фінансових та майнових пожертвувань; виготовлення, придбання та використання релігійної літератури та інших предметів і матеріалів релігійного призначення; участь у громадському житті, використання засобів масової інформації; здійснення благодійної та культурно-освітньої діяльності⁵.

Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» було закріплено право та визначений порядок набуття релігійними організаціями статусу юридичної особи. Встановлювалася реєстраційна квота не менше 10 осіб, які досягли 18-річного віку⁶.

Важливе значення для нормалізації міжконфесійних відносин мали положенням про невтручання релігійних організацій у діяльність одна одної, відмову від проповідування нетерпимості та ворожечі на релігійному ґрунті.

Одним із принципів законодавства України було відокремлення школи від церкви. Громадянам України надавалися рівні права на здобуття освіти в усіх навчальних закладах незалежно від їх ставлення до релігії. Релігійні організації могли створювати групи для релігійної освіти, а також духовні навчальні заклади. На слухачів цих закладів поширювалися права і пільги, встановлені для учнів та студентів державних світських закладів освіти⁷.

Після тривалих суспільних дискусій довкола проблеми відносин школи і церкви значним проривом у цій сфері було прийняття змін до низки законів України про освіту, згідно з якими релігійні організації

⁴ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Верховної Ради УРСР (БВР)*. 1991. № 25. Ст. 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

отримали право на створення навчальних закладів усіх рівнів, а приватні заклади освіти, зокрема власної освітньої діяльності⁸.

Для релігійних організацій неабияке значення мало правове врегулювання майнових питань. Для забезпечення виконання ними статутних обов'язків їм було надано право на отримання у безоплатне користування або безоплатне повернення у власність культових будівель і майна, що перебували у державній власності. У власності релігійних організацій могло перебувати майно, що знаходилося за межами України⁹.

Релігійні організації для виконання своїх статутних завдань могли створювати підприємства колективної власності (виробничі, видавничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та ін.), а також добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо) з правом юридичної особи¹⁰. Земельним кодексом України релігійним організаціям надавалося право постійного користування земельною ділянкою виключно для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, а також для ведення підсобного сільського господарства¹¹.

Верховна Рада України надала можливість релігійним організаціям та віруючим здійснювати міжнародну діяльність, зокрема встановлювати та підтримувати контакти з одновірцями за кордоном, виїжджати на навчання в зарубіжні духовні навчальні заклади, брати участь у релігійних заходах, відвідувати місця паломництва, залучати іноземних служителів культу для здійснення проповідницької та обрядово-культової діяльності в Україні¹².

⁸ Закон України «Про освіту». Відомості Верховної Ради (ВВР). 2017. № 38-39, Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>; Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2015. № 31. Ст. 294. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498-19>

⁹ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 25. Ст. 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>

¹⁰ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 25. Ст. 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>; Господарський кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 18. № 19-20. № 21-22. Ст. 144. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15?find=1&text=peleir>

¹¹ Земельний кодекс України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2002. № 3-4. Ст. 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>

¹² Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 25. Ст. 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>;

Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» та Податковим кодексом України регулювалися питання оподаткування релігійних організацій. Доходи від виробничої діяльності створених релігійними організаціями підприємств і закладів підлягали оподаткуванню в порядку визначеному законодавством України. Натомість об'єкти нерухомості, що перебували у власності релігійних організацій, оподаткуванню не підлягали¹³.

У зв'язку з тим, що віруючі окремих конфесій виступили проти запровадження реєстраційного номера облікової картки платника податку (ідентифікаційного коду), біометричних паспортів, Верховна Рада України закріпила альтернативні форми їх ідентифікації.

Окремі релігійно-церковні питання були врегульовані також у Виборчому кодексі України. Насамперед, кодексом встановлювалася заборона надання будь-яких прямих чи непрямих привілеїв або обмеження виборчих прав громадян України, кандидатів до виборних органів за ознакою релігійних переконань. Крім того, кандидатам на виборні посади могло бути відмовлено у реєстрації у разі наявності у їхніх передвиборчих програмах положень, спрямованих на розпаловання ворожнечі на релігійному ґрунті.

Чимало важливих положень, які стосувалися релігійно-церковних питань, пізніше знайшли відображення у Конституції України (1996 р.). Зокрема, на конституційному рівні було закріплено право кожного на свободу світогляду і віросповідання. Відповідно до Основного Закону церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не могла бути визнана державою як обов'язкова. З урахуванням поліетнічного складу українського суспільства було передбачено державне сприяння розвитку релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України¹⁴.

Конституцією України та Законом України «Про політичні партії в Україні» встановлювалася заборона на утворення та діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на розпаловання міжетнічної, расової та релігійної

¹³ Податковий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011. Ст. 112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>; Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1991. № 25. Ст. 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>;

¹⁴ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

ворожнечі. Законодавство не допускало також фінансової підтримки релігійними організаціями політичних партій¹⁵.

В контексті подій, що останнім часом відбувалися в суспільно-політичному і релігійно-церковному житті України, важливе значення мала конкретизація на законодавчому рівні порядку та механізму зміни релігійними громадами своєї канонічної і організаційної підлеглості¹⁶.

Законодавством України передбачена можливість повноцінної реалізації права громадян на свободу совісті під час проходження військової служби. Відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» священнослужителям, які закінчили духовні навчальні заклади і працювали у релігійних організаціях, надавалася відстрочка від призову на строкову військову службу та проходження зборів¹⁷.

Верховною Радою України одним із перших було ухвалено Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу», яким громадянам України надавалося право на заміну строкової військової служби альтернативною (невійськовою), якщо вони належали до релігійних організацій, віровчення яких не допускало користування зброєю. Пізніше це право було закріплене на конституційному рівні¹⁸.

Після тривалих суспільних обговорень неабияке значення в умовах повномасштабного військового вторгнення Росії в Україну мало прийняття закону, який визначав організаційно-правові засади, принципи діяльності та структуру Служби військового капеланства¹⁹.

На законодавчому рівні Верховною Радою України врегульовано питання щодо забезпечення свободи совісті у закладах пенітенціарної системи, душпастирської опіки позбавлених волі осіб.

¹⁵ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>; Закон України «Про політичні партії в Україні». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 23. Ст. 118. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14?find=1&text=реліг#Text>

¹⁶ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1991. № 25. Ст. 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>;

¹⁷ Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 27. Ст. 285. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>

¹⁸ Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. Ст. 188. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>; Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

¹⁹ Закон України «Про Службу військового капеланства». Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>

За правопорушення, пов'язані із забезпеченням свободи совісті, встановлювалася адміністративна та кримінальна відповідальність.

Верховна Рада України крім прийняття Конституції та законів України оперативно реагувала на ситуацію, що складалася у відносинах влади і церкви, давала політичні оцінки подіям та процесам, які відбувалися у релігійно-церковному житті України.

На релігійні події та процеси в Україні залежно від особистих політичних та конфесійних уподобань реагували народні депутати України, депутатські фракції та об'єднання у Верховній Раді України. Народні депутати України неодноразово направляли судові позови до Конституційного Суду України з релігійно-церковних питань, брали участь у публічних заходах, що проводилися різними релігійними організаціями.

В умовах значної політизації українського суспільства одні і ті ж законопроекти чи законодавчі акти з релігійно-церковних питань неоднозначно сприймалися представниками політикуму та релігійних організацій. Прийняття деяких із них супроводжувалося акціями протесту під стінами Адміністрації (Секретаріату, Офісу) Президента України та Верховної Ради України. Так, напруження у релігійному середовищі викликали спроби запровадження «подвійної ресстрації» релігійних організацій, посилення державного контролю за додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації, встановлення особливого статусу та перейменування релігійних організацій, які входили до структури релігійних об'єднань, керівний центр яких знаходився у державі, що вчинила агресію проти України, ініціювання законопроектів про заборону Московського патріархату в Україні.

Через складність суспільно-політичної та релігійно-церковної ситуації в Україні, постійне протиборство політичних сил у парламенті деякі питання державно-церковних відносин залишалися законодавчо неврегульованими. Незважаючи на вимоги релігійних організацій та зобов'язання України перед ЄС, до цього часу не прийнято спеціального закону про реституцію церковного майна. Законодавством України не встановлена відповідальність за участь релігійних організацій у діяльності політичних партій, виборчих компаніях, використання представниками українського політикуму релігійного чинника у боротьбі за владу, розголошення священниками таємниці сповіді тощо.

Якість законодавства України про свободу совісті та релігійні організації була б значно вищою, якби вітчизняні законодавці тісніше співпрацювали із представниками спеціалізованих наукових інституцій, ширше використовували їхні теоретичні напрацювання, враховували

рекомендації та пропозиції, а також впроваджували досвід законодавчого регулювання державно-церковних відносин демократичних країн світу.

2. Інститут президентства в Україні у формуванні та реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері

Серед органів державної влади, здатних суттєво впливати на державно-церковні відносини та релігійну політику, є інститут Президента України. І хоча Конституція України й не наділяє його спеціальними повноваженнями у релігійно-церковній сфері, частина із них є дотичними до неї.

По-перше, Президент України як глава держави, гарант прав і свобод людини, серед яких право на свободу совісті є одним із основоположних, зобов'язаний забезпечувати їх дотримання.

По-друге, як суб'єкт права законодавчої ініціативи Президент України може вносити на розгляд Верховної Ради України законопроекти з будь-яких питань, визначати їх як невідкладні для позачергового розгляду, включаючи й релігійно-церковні. Він підписує та офіційно оприлюднює прийняті закони, а також має право вето, зокрема й на ті, що регулюють суспільні відносини у релігійно-церковній сфері.

По-третє, Президент України наділений правом видання указів і розпоряджень, які можуть бути спрямовані на регулювання державно-церковних відносин.

По-четверте, Президенту України надано конституційне право на створення консультативно-дорадчих та інших допоміжних органів і служб, діяльність яких може стосуватися й релігійно-церковних питань.

По-п'яте, відповідно до своїх конституційних повноважень Президент України звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України, які включають питання державно-церковних та міжконфесійних відносин.

По-шосте, Президент України здійснює нагородження державними нагородами та президентськими відзнаками видатних осіб, серед яких можуть бути й вітчизняні та зарубіжні релігійні діячі²⁰.

Таким чином, незважаючи на відсутність у Президента України прямих конституційних повноважень, які безпосередньо стосувалися б релігійно-церковної сфери, він має важелі впливу на державно-церковні відносини, релігійну політику та релігійні процеси в Україні.

²⁰ Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

Релігійно-церковні питання значне місце посідали у діяльності першого Президента України Л. Кравчука. Нова суспільно-політична ситуація в Україні, що складалася наприкінці 80-х – початку 90-х рр., змусила його докорінно змінити своє ставлення до релігії.

Ставши Президентом України, Л. Кравчук почав виношувати ідею незалежності Української православної церкви, яка сприяла б розбудові української держави і була б максимально наближеною до влади.

Л. Кравчуком було започатковано процес надання релігійним організаціям матеріальної підтримки та реституції конфіскованої у радянські часи церковної власності. Відповідно до його Указу «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» Рада Міністрів Української РСР мала визначити Перелік культових споруд, що є пам'ятками архітектури, які підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям і тих, що не можуть бути їм передані. Місцеві органи влади мали передати релігійним громадам у власність чи безоплатне користування культових будівель, що використовувалися не за призначенням²¹. З метою зміцнення матеріальної бази релігійних організацій Л. Кравчук видав Указ «Про надання пільг релігійним організаціям», яким встановлювався розмір плати за електричну енергію на рівні тарифів для міського населення²².

До здобутків у релігійній політиці Л. Кравчука можна віднести сприяння процесу нормалізації відносин держави і церкви, лобювання створення незалежної української церкви.

Разом з тим, Л. Кравчук і очолювана ним виконавча влада у проведеному державній релігійній політиці припустилися низки помилок.

По-перше, незважаючи на законодавче закріплення принципу відокремлення церкви від держави, Л. Кравчук та його оточення формували та впроваджували таку модель державно-церковних відносин, яка відкривала б шлях до створення провладної релігійної інституції.

По-друге, замість вжиття першочергових заходів, спрямованих на подолання міжцерковного конфлікту, який в часи його правління охопив значну територію України, Л. Кравчук поспішно став домагатися незалежності української церкви.

По-третє, заявляючи про обов'язок держави забезпечувати «рівні умови для усіх конфесій», він відкрито підтримував Українську

²¹ Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна». 4 березня 1992 р. № 125. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/125/92>

²² Указ Президента України «Про надання пільг релігійним організаціям». 22 червня 1994 р. № 322/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322/94>

православну церкву Київського патріархату, вбачаючи у ній дієву державотворчу силу.

Однак, незважаючи на помилки, Л. Кравчуку за час його правління вдалося докорінно змінити державну релігійну політику, зробити вагомий внесок у відродження та розвиток релігійно-церковного життя.

Значну увагу релігійно-церковним питанням приділяв Президент України Л. Кучма. На відміну від свого попередника Л. Кравчука він позиціонував себе прихильником Української православної церкви, яка перебувала у юрисдикції Московського патріархату. Разом з тим він визнавав релігійний плюралізм, намагався не обходити увагою й інших церков та релігійних організацій. Саме ним було започатковано традицію участі релігійних діячів різних конфесій у інавгураційних заходах Президента України.

Одним із важливих напрямів релігійної політики Л. Кучми було вдосконалення відносин між державою та церквою. Він виходив з того, що законодавчо закріплене положення про відокремлення церкви від держави, не виключає можливості встановлення їх партнерських відносин.

Л. Кучму, як і його попередника Л. Кравчука, турбувала проблема єдності та незалежності українського православ'я. Як прихильник Української православної церкви, він спочатку сподівався на отримання нею автокефалії від Московського патріархату. Проте з часом Л. Кучма зрозумів, що досягнення цієї мети неможливе без подолання міжцерковного конфлікту. Великі надії на його врегулювання він покладав на релігійних лідерів та церковних ієрархів. З метою активізації діалогу між державою та церквою, а також релігійних організацій різних конфесій між собою він ініціював створення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. Важливим кроком на шляху до міжконфесійного порозуміння було підписання в його присутності «Меморандуму християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах». В часи правління Л. Кучми в Україні відбувалося динамічне зростання мережі релігійних організацій та зменшення кількості міжцерковних конфліктів.

Оскільки радянська спадщина у релігійно-церковній сфері ще відчутно давала про себе знаки, Л. Кучма вживав заходів щодо її подолання. Спочатку він виголосив Заяву про морально-політичну реабілітацію церкви, а потім видав Указ «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених

прав церков і релігійних організацій»²³. Л. Кучма продовжив започатковане його попередником Л. Кравчуком розв'язання проблеми забезпечення релігійних організацій культовими приміщеннями.

За президентства Л. Кучми активізувалися відносини України з Ватиканом. Особливе значення у їх розвитку мав офіційний візит до України папи Римського Івана-Павла II (21–27 червня 2001 р.).

Усвідомлюючи можливості релігії і церкви у зміцненні державності, духовно-моральному оздоровленні суспільства, Л. Кучма намагався комплексно підходити до розв'язання релігійно-церковних проблем.

Незважаючи на недоліки, що мали місце в його діяльності у цій сфері, зокрема надання переваг та преференцій Українській православної церкві, оцерковлення влади, політизація релігії, публічна демонстрація власної «релігійності», його внесок у відродження релігійно-церковного життя та розвиток державно-церковних відносин можна вважати вагомим.

Питання державно-церковних та міжконфесійних відносин поза своєю увагою не залишав Президент України В. Ющенко. Як демократ за своїми політичними поглядами, він вважав повноцінне забезпечення свободи совісті необхідною умовою розвитку українського суспільства. Продовжуючи традиції свого попередника Л. Кучми, він дбав про подальший розвиток відносин держави і церкви на партнерських засадах.

Особливу прихильність В. Ющенко виявляв до Української православної церкви Київського патріархату. Він намагався також підтримувати зв'язки з Українською православною церквою. В. Ющенко позитивно ставився до Української греко-католицької церкви, високо цинив її за патріотичну позицію, виявляв повагу до релігійних діячів цієї церкви.

Пріоритетним напрямом релігійної політики В. Ющенка було досягнення єдності та незалежності українського православ'я, у якому він вбачав дієвий засіб зміцнення української держави, підвищення її міжнародного іміджу, утвердження національної ідентичності українців, консолідації українського суспільства та забезпечення національної безпеки. В. Ющенко зробив серйозну спробу практичного розв'язання проблеми автокефалії української церкви. Переконавшись

²³ Заява Президента України Л. Кучми про морально-політичну реабілітацію церкви. Урядовий кур'єр. 1999. 12 червня; Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». 21 березня 2002 р. № 279/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279/2002>

у безперспективності її здобуття з допомогою Московського патріархату, він почав шукати підтримки у Вселенського патріарха Варфоломія. Проте реалізації його планів щодо автокефалії української церкви перешкодила Російська православна церква.

В цілому за президентства В. Ющенка у розвитку державно-церковних та міжконфесійних відносин були певні досягнення. Зокрема, зберігалася тенденція щодо розширення релігійної мережі та активізації суспільної діяльності релігійних організацій, значно зміцнилася ідея єдності та незалежності українського православ'я.

Поряд із здобутками у формуванні та реалізації державної релігійної політики у діяльності В. Ющенка у цій «делікатній сфері» мали місце й прорахунки. Один із них полягав у домаганні автокефалії без попереднього розв'язання проблеми єдності українських церков.

Підтримуючи ідею впровадження релігійних дисциплін у світських закладах освіти, В. Ющенко та його політична сила «Наша Україна» в парламенті не ініціювали врегулювання цього питання на рівні закону.

Як проєвропейський політик, В. Ющенко усвідомлював необхідність приведення законодавства України про релігію і церкву у відповідність до стандартів ЄС. У зв'язку з цим ним неодноразово ставилося завдання щодо оновлення базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Однак через слабкість контактів із парламентом та суперечності із виконавчою владою, відсутність належного контролю за виконанням указів, політичні та міжконфесійні протиріччя за час президентського правління йому так і не вдалося домогтися виконання цього завдання.

Релігійно-церковні питання не залишалися поза увагою й Президента України В. Януковича. З його приходом до влади державно-церковні відносини, що склалися в попередні роки, почали суттєво змінюватися. І хоча він заявляв, що буде забезпечувати рівні права і можливості усім конфесіям, насправді уже з перших днів його президентського правління почали створюватися умови для домінування в Україні однієї релігійної інституції – Української православної церкви, що перебувала в юрисдикції Московського патріархату. В. Янукович публічно демонстрував свою прихильність до цієї церкви, яка підтримувала його на президентських виборах. Особливе ставлення він виявляв до Російської православної церкви та її глави патріарха Кирила. На його запрошення Кирило був присутнім на президентській інавгурації, очолював подячний молебень у Києво-Печерській лаврі та благословляв В. Януковича на президентство.

Інші релігійні організації, релігійні діячі з боку В. Януковича належної уваги та підтримки не відчували. Більше того, на перших порах його президентського правління здійснювалося «підштовхування» духовенства та віруючих Української православної церкви Київського патріархату до переходу в Українську православну церкву Московського патріархату. Причому це робилося під наміром подолання церковного розколу та досягнення єдності українського православ'я. На відміну від своїх попередників питання про незалежність українського православ'я від Російської православної церкви В. Янукович не порушував.

За час президентства В. Януковича у релігійній політиці досить чітко проглядалася тенденція руйнування підвалин партнерських відносин між державою і церквою, згортання діалогу влади з релігійною спільнотою.

Грубим порушенням принципу невтручання держави у справи церкви була спроба В. Януковича усунути від управління Українською православною церквою її Предстоятеля митрополита Володимира (Сабодана) і призначити на цей пост більш лояльного до нього ієрарха. За такі дії Генеральна прокуратура України у жовтні 2017 р. висунула В. Януковичу звинувачення щодо тиску на представників цієї церкви²⁴.

Таким чином, створений В. Януковичем кримінально-олігархічний режим становив загрозу й релігійним організаціям. Не даремно чимало із них та значна частина віруючих різних конфесій були невдоволені його релігійною політикою, що стало однією із причин їх активної участі у суспільно-політичній акції протесту на київському Майдані.

Чимало уваги питанням релігії у своїй діяльності приділяв Президент України П. Порошенко. Одним із головних напрямів його релігійної політики була реалізація ідеї єдності та незалежності українського православ'я. Розуміючи, що з цією проблемою церкви самостійно не справляться, він взяв на себе ініціативу в її розв'язанні. Завдяки його політичній волі та зусиллям, підтримці українського парламенту, ієрархів, духовенства та мирян з'явилася Православна церква України, яка отримала Томос про автокефалію. Отримання Томосу П.Порошенко вважав актом рівнозначним із проголошенням незалежності України і тісно пов'язував його із зміцненням фундаменту української державності та консолідацією суспільства.

²⁴ ГПУ: Ми на «фініші» у справі про тиск Януковича й Новинського на УПЦ. Українська правда. 25 жовтня 2016 р. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/10/25/7124775/>; Генпрокуратура кличе Януковича на допит у «церковній справі». Українська правда. 13 жовтня 2017 р. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/10/13/7158243/>

Оскільки безпосередня реалізація ідеї незалежності української церкви здійснювалася напередодні президентських виборів 2019 р., у яких брав участь П.Порошенко, політичні конкуренти звинувачували його у використанні релігії у виборчій компанії. Проте політичних дивідендів від створення Православної церкви України та здобуття нею Томосу про автокефалію П.Порошенко не отримав. До того ж, повністю розв'язати проблему єдності українського православ'я йому не вдалося.

Визнаючи релігійний плюралізм, П.Порошенко намагався приділяти увагу й іншим конфесіям. Зокрема, він високо цинив заслуги Української греко-католицької церкви у сприянні утвердженню української нації, її боротьбі за державність та незалежність, розвитку контактів українців зі світом. Свідченням уваги П.Порошенка до протестантизму був його Указ «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації», у якому вказувалося на вагомий внесок протестантських церков і релігійних організацій у розвиток релігійної, культурної і соціальної сфери України²⁵.

П.Порошенко постійно підтримував контакти з релігійними діячами, систематично зустрічався із членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, обговорював з ними актуальні суспільно-політичні та релігійно-церковні проблеми.

Як Головнокомандувач Збройних Сил України П.Порошенко у центрі уваги постійно тримав питання душпастирської опіки військовослужбовців, докладав зусиль до створення інституту військового капеланства.

Виконуючи обов'язки Глави держави, своєї участі у формуванні та реалізації державної релігійної політики не міг уникнути Президент України В. Зеленський. На відміну від своїх попередників та деяких інших претендентів на президентську посаду В.Зеленський у своїй виборчій компанії релігійного чинника не використовував.

Усвідомлюючи важливість налагодження контактів з релігійними об'єднаннями, В. Зеленський відразу після офіційного оприлюднення результатів президентських виборів провів зустрічі з лідерами релігійних спільнот в Україні. Окрім релігійної ситуації предметом обговорення на цих зустрічах було широке коло інших актуальних питань.

Якщо між В. Зеленським і більшістю релігійних організацій склалися гармонійні відносини, то у поглядах на деякі проблеми суспільно-політичного життя в Україні між ним і Українською православною церквою існували певні розбіжності. Зокрема, у них було

²⁵ Указ Президента України «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації». 26 серпня 2016 р. № 357/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357/2016>

різне розуміння ситуації в окупованому Донбасі: В.Зеленський вважав її наслідком російської агресії в Україну, тоді як керівництво цієї церкви – «громадянським конфліктом». Українська православна церква негативно сприйняла також заяви В.Зеленського про продовження європейської та євроатлантичної інтеграції України. Вона вимагала від нього скасування закону, яким передбачалося її перейменування. Церква негативно зреагувала також на запрошення В.Зеленського здійснити візит Вселенського патріарха Варфоломія до України, оскільки це, на думку її прихильників, могло призвести до посилення протистояння у релігійному середовищі.

Окрім православ'я В.Зеленський виявляв свою повагу до інших конфесій. Зокрема, президентським Указом було доручено Кабінету Міністрів України підготувати законопроект щодо надання державного статусу великим релігійним святам мусульман, іудеїв, християн західного обряду²⁶. Підтвердженням небайдужості В.Зеленського до іудаїзму була його зустрічі з представниками Ради рабинів України, а також поїздка до Ізраїлю та молитва біля Стіни плачу.

В. Зеленський ініціював розробку законопроекту про унеможливлення діяльності в Україні релігійних організацій, керівний центр (управління) яких знаходиться в державі, яка здійснює збройну агресію проти України.

Під час російської військової агресії Росії в Україну В.Зеленський неодноразово зустрічався з військовими капеланами, вручав їм державні нагороди, обговорював з ними проблеми розвитку капеланської служби.

В контексті поглиблення відносин із зарубіжними релігійними організаціями важливе значення мали зустрічі В. Зеленського із світовими релігійними лідерами, зокрема із Вселенським патріархом Варфоломієм та папою Римським Франциском.

Таким чином, з самого початку свого президентського правління В. Зеленський пішов по шляху поглиблення партнерських відносин держави з різними конфесіями. При цьому він намагався тримати релігійний нейтралітет, не втручатися у церковні справи. Такий підхід є запорукою успішної реалізації державної релігійної політики.

Як бачимо, до розвитку державно-церковних відносин, формування та реалізації державної релігійної політики причетний не стільки абстрактний інститут президентства, скільки конкретні Президенти України. У їх релігійній політиці Президентів України були спільні та

²⁶ Указ Президента України «Питання визначення статусу окремих релігійних свят». 30 липня 2020 р. № 303/2020. Президент України. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3032020-34557>

відмінні риси. Для більшості з них характерним було вибіркове ставлення до церков, релігійних організацій та релігійних діячів.

Президенти України, крім В. Януковича, намагалися всіляко сприяти створенню єдиної Помісної православної церкви в Україні, хоча одні вважали, що шлях до неї лежить через Москву, інші – через Константинополь. Вони розглядали проблему незалежності української церкви не тільки у релігійно-церковному, а й політичному сенсі.

3. Кабінет Міністрів України: пріоритетні напрями реалізації державної релігійної політики

Важлива роль у формуванні державно-церковних відносин, реалізації релігійної політики належить органам виконавчої влади, насамперед вищому із них – Кабінету Міністрів України. Відповідно до своїх повноважень він здійснює діяльність, яка є дотичною до релігійно-церковної сфери. По-перше, маючи право законодавчої ініціативи, він може вносити на розгляд Верховної Ради України проекти законів з релігійно-церковних питань. По-друге, в межах його компетенції ним можуть видаватися обов'язкові до виконання нормативно-правові акти, які регулюють державно-церковні відносини.

Питання державно-церковних відносин постійно знаходили своє відображення у Програмах діяльності Кабінету Міністрів України, які схвалювалися Верховною Радою України. У цих Програмах вказувалося на необхідність здійснення заходів, спрямованих на забезпечення свободи совісті і віросповідання, дотримання принципу відокремлення церкви від держави, вдосконалення законодавства України про релігію та церкву, гармонізацію державно-церковних і міжконфесійних відносин, підвищення рівня довіри у взаємовідносинах між державою і церквою, ведення постійного діалогу з метою подолання міжконфесійних суперечностей, створення Всеукраїнської ради церков і релігій, розробку проекту Концепції відносин між державою і церквою, відзначенням 2000-річчя Різдва Христового.

Програми діяльності Кабінету Міністрів України у релігійно-церковній сфері передбачали також відновлення порушених майнових прав релігійних організацій, удосконалення порядку повернення їм колишніх культових будівель та майна, актуалізацію присутності релігійних організацій у соціальному, громадському, культурному просторі, подолання зловживань і спроб маніпулювання релігією під час виборчих компаній, збереження релігійної різноманітності, створення рівних умов для діяльності релігійних організацій, об'єднання православних в Україні та створення єдиної помісної православної церкви.

Кабінетом Міністрів України велика увага приділялася питанням надання підтримки релігійним організаціям у проведенні ремонтно-реставраційних робіт на об'єктах, що мають історико-культурну цінність. За його сприяння було відбудовано такі святині українського народу як Михайлівський Золотоверхий собор, Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври, церкву Богородиці Пирогощі на Подолі, збудовано пам'ятник Андрію Первозванному на Аскольдовій могилі в Києві, пам'ятники на честь 2000-ліття Різдва Христового у Сумах, Запоріжжі, Дрогобичі, інших містах України.

Для ефективного виконання завдань державної релігійної політики Кабінетом Міністрів України було створено Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій зі статусом постійно діючого консультативно-дорадчого органу. Однак часті зміни Уряду, численні бюрократичні перепони заважали постійному і дієвому її функціонуванню.

Кабінет Міністрів України забезпечував також постійну координацію діяльності різних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади у здійсненні в межах їх повноважень державної релігійної політики. Для забезпечення ефективності та безперервності реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері при низці міністерств були створені Громадські ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями.

Серед органів виконавчої влади особливе місце належить Центральному органу виконавчої влади, що безпосередньо реалізує державну релігійну політику. Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» на нього покладені обов'язки реєстрації статутів (положень) релігійних організацій (центрів, управлінь, монастирів, релігійних братств, місіонерських товариств (місій), духовних навчальних закладів); погодження можливості зайняття релігійною діяльністю представниками зарубіжних релігійних організацій; встановлення контактів та підтримка зв'язків із відповідними органами інших держав; здійснення релігієзнавчої експертизи; сприяння зміцненню взаєморозуміння і терпимості між релігійними організаціями; надання підтримки міжнародній діяльності релігійних організацій України; забезпечення виконання та додержання законодавства про свободу совісті²⁷.

²⁷ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*.1991. № 25. Ст. 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>;

Такі повноваження цього державного органу поставили його у центр гострих політико-правових дискусій, внаслідок чого він зазнавав численних реорганізацій, частих змін керівництва і навіть спроб ліквідації. Все це негативно позначалося на його функціонуванні, об'єктивно послаблювало ефективність реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері. Разом з тим, цьому органу вдалося не лише послідовно втілювати у життя політичну лінію держави щодо релігії та церкви, а й виступати з важливими ініціативами у цій сфері.

За всіх складнощів, з якими стикався у своїй діяльності Державний орган у справах релігій (міжцерковний конфлікт, політизація релігійно-церковного життя, партійний тиск на суб'єктів реалізації державної релігійної політики, недосконалість законодавчої бази, обмежені повноваження тощо), він у багатьох випадках ставав запобіжником порушення релігійних прав і свобод людини, а також структурою, яка реально сприяла релігійним організаціям у здійсненні ними своєї місії.

Одним із невідкладних і водночас найскладніших завдань органів виконавчої влади у сфері державно-церковних відносин стало повернення релігійним організаціям експропрійованого у них майна. Оскільки Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», відповідні Укази та Розпорядження Президентів України не визначали механізму повернення церковних споруд і майна із державної власності у власність чи безоплатне користування релігійних організацій, важливими урядовими документами стали Розпорядження Кабінету Міністрів України «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням» та Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій»²⁸. Однак, незважаючи на масштабну роботу з відновлення справедливості та повернення реквізованих у релігійних організацій України будівель та іншого майна, вона не була завершена. До честі церковних лідерів, священнослужителів, які, розуміючи складне

²⁸ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням». 7 травня 1998 р. № 290-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=290-98-%F0>; Розпорядження Кабінету Міністрів «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». 27 вересня 2002 р. № 564-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D1%80>

економічне становище України, не наполягали на повній та негайній реституції усієї експропрійованої власності або грошовій її компенсації.

Натомість, на перший план у державно-церковних відносинах почали виходити проблеми входження релігійних організацій у публічний простір, їхньої присутності у традиційно їм притаманних сферах.

При цьому з самого початку становлення державності України релігійні організації, передусім найбільш чисельні з них, значну увагу законодавчої і виконавчої влади звертали на таку важливу сферу як військова. Їхні представники стверджували, що положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», відповідно до якого «командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів»²⁹, є недостатнім для здійснення душпастирської опіки. У зв'язку з цим в Україні значно актуалізувалося питання військового капеланства. Тим часом релігійні організації, насамперед православні і греко-католицька церкви, почали створювати спеціальні структури, діяльність яких спрямовувалася на духовне обслуговування військовослужбовців.

Однак становлення інституту військового капеланства тривалий час не зустрічало належної підтримки ні серед вищого військового керівництва, ні в експертному середовищі, ні в суспільстві. Проти цього починання висувалася низка аргументів. По-перше, в умовах наявності міжцерковного конфлікту виникала загроза його перенесення у військоове середовище. По-друге, запровадження інституту військового капеланства, на думку багатьох правників, суперечить закріпленому у Конституції та Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» принципу відокремлення церкви від держави. По-третє, неготовність церков, релігійних організацій до створення дієвих капеланських служб у військових структурах України. По-четверте, небезпека капеланської діяльності у війську представників Української православної церкви, що перебувала у юрисдикції Московського патріархату.

Інституалізація військового капеланства відбулася з початком російської агресії в Україну. Кабінетом Міністрів України було видано Розпорядження «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі», яким визначалося, що священнослужителі, які запропоновані релігійними організаціями та успішно пройшли відбір, працевлаштовувалися з укладенням відповідних трудових договорів у військові підрозділи

²⁹ Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*.1991. № 25. Ст. 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>;

і ставали військовими священиками (капеланами)³⁰. Класифікатор професій доповнювався професією військового священика.

Під час проведення антитерористичної операції (АТО) воїнами опікувалися сотні священиків. Позиція, яку зайняло керівництво Української православної церкви щодо російської агресії в Україну, зумовила запровадження державою обмежень на духовний супровід військовослужбовців її священиками.

Керівництво Міністерства внутрішніх справ України теж заявило про свій намір створення капеланської служби в Національній поліції України. Разом з тим, керівники релігійних організацій, представники воєнної організації держави, а також експерти і правозахисники наголошували на необхідності врегулювання питань взаємодії армії і церкви та становлення капеланської служби на законодавчому рівні. З часом за ініціативою Кабінету Міністрів України питання про військове капеланство було врегульовано у спеціальному законі.

На виконання Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» Кабінетом Міністрів України було ухвалено низку нормативно-правових актів, які регулювали комплекс питань, що стосувалися альтернативної (невійськової) служби, містили перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, а також визначали галузі, підприємства, установи та організації, де громадяни України могли проходити цю службу³¹. Навіть в умовах ведення бойових дій та необхідності воєнної мобілізації українська держава підтвердила право особи на альтернативну (невійськову) службу³².

Не менш складним напрямом реалізації державної релігійної політики органами виконавчої влади стала гармонізація відносин держави і церкви в освітній сфері. Адже положення про відокремлення школи від церкви, закріплене у Конституції України, законах України «Про свободу совісті та релігійні організації» та «Про освіту» тривалий

³⁰ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі». 2 липня 2014 р. № 677-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/247489978>

³¹ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». 10 листопада 1999 р. № 2066. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#o16>; Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». 30 червня 1992 р. № 360 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-92-%D0%BF>

³² Вищий спецсуд підтвердив право мобілізованих віруючих на альтернативну службу. ІРС. 10.09.2015. URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=61062&name=faiht_and_weapon&lang=ua&

час тлумачилося як правова підстава для недопущення релігійних інституцій в сферу освіти. Між тим, релігійні організації, віруючі громадяни дедалі все більше домагалися участі релігійних інституцій в освітньому процесі, а також можливості релігійного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах³³.

Церковні ієрархи і лідери, Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій сформулювали вимоги до влади стосовно освітнього сегменту сфери державно-церковних відносин, які органи виконавчої влади не могли не брати до уваги. Ці вимоги стосувалися запровадження дисциплін духовно-морального спрямування у загальноосвітніх школах; надання релігійним організаціям права на заснування загальноосвітніх навчальних закладів; визнання дипломів богословських навчальних закладів та захищених у них дисертацій; повернення богослов'я як навчальної дисципліни в українські вищі навчальні заклади. Реакцією Міністерства освіти і науки України на ці вимоги було видання Наказу «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства»³⁴.

Присутність релігійних організацій в освітньому просторі викликала гостру дискусію у експертному середовищі. Деякі його представники вказували на недостатню переконливість аргументів на користь викладання християнської етики, а також на неповний збіг інтересів релігійних структур, які це лобювали, з державними та суспільними інтересами³⁵.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра», Богослов'я (теологія із зазначенням конфесії) було включено до Переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за цими освітньо-кваліфікаційними рівнями³⁶.

³³ Бондаренко В.Д. Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій і питання освіти. 25-річчя Української незалежності як історія релігійних свобод і світоглядного плюралізму. *Державні інституції та релігійні організації у пошуках моделі партнерства*. Київ: Дух і Літера, 2017. С.280-289.

³⁴ Наказ Міністерства освіти і науки України «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства». 26 липня 2005 р. № 437. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS3226.html

³⁵ Кралюк П. Викладання християнської етики як проблема українського суспільства. *Українське релігієзнавство*. 2005. № 36. С. 91–96.

³⁶ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра». 27 серпня 2010 р. № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/787-2010-%D0%BF>

Наступним важливим кроком у цьому напрямку було ухвалення Кабінетом Міністрів України Постанови про державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти³⁷. У зв'язку з цими діями виконавчої влади проблема зближення школи і церкви почала знаходити своє розв'язання.

ВИСНОВКИ

Таким чином, у формуванні нового типу державно-церковних відносин, вирішенні актуальних релігійно-церковних питань брали участь Верховна Рада України, Президенти України, Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади. Завдяки їх спільним зусиллям українська держава забезпечила процес релігійного відродження, створила сприятливі умови для реалізації права на свободу совісті і віросповідання.

Верховній Раді України за роки незалежності України вдалося створити систему законодавчого регулювання суспільних відносин у релігійно-церковній сфері, яка має демократичний характер і в цілому відповідає міжнародним стандартам і критеріям. Законодавство незалежної України про релігію та церкву порівняно із радянським законодавством про релігійні культури набуло якісно нових рис. Такими ж якісно новими стали і державно-церковні відносини та релігійна політика незалежної української держави, які сформувався на його основі.

У формування та реалізацію принципово нової державної релігійної політики, не маючи спеціально визначених конституційних повноважень у цій сфері, свій внесок зробили Президенти України. Незмінність визначених Конституцією та Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» основних засад та напрямів державної релігійної політики в цілому давала можливість зберігати її наступність, хоча під час каденції кожного Президента України вона піддавалася певним корективам, залежно від їх особистого ставлення до релігії та церкви, конфесійних уподобань, обізнаності із релігійною ситуацією, контактів з релігійними лідерами тощо.

Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади, які забезпечували реалізацію державної релігійної політики, зосереджувалися передусім на наповненні реальним змістом конституційно закріпленого права кожного на свободу світогляду і

³⁷ Постанова Кабінету Міністрів України «Про державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти» 19 серпня 2015 р. № 652. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/652-2015-%D0%BF/para13#n13>

віросповідання. Пріоритетними напрямками діяльності цих органів була ліквідація наслідків радянської релігійної політики, відновлення присутності релігії у публічному просторі, забезпечення релігійних прав і свобод військовослужбовців, реалізації права на свободу совісті і віросповідання при отриманні освіти тощо. Хоча у вирішенні цих питань було досягнуто значного прогресу, проте деякі з них ще й нині потребують особливої уваги органів державної влади.

АНОТАЦІЯ

Досліджуються місце та роль вищих органів державної влади – Верховної Ради України, інституту Президента України, Кабінету Міністрів України – у становленні та розвитку державно-церковних відносин в незалежній Україні, формуванні та реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері. Аналізується процес ухвалення Верховною Радою України політико-правових засад державно-церковних відносин та створення системи законодавства про релігію та церкву. Показуються здобутки та проблеми законодавчого регулювання відносин держави і церкви, виявляються резерви їх вдосконалення. Розглядаються питання компетенції Президента України у релігійно-церковній сфері в контексті його конституційних повноважень. Висвітлюється внесок Президентів України у розвиток державно-церковних відносин, особливості їх участі у реалізації релігійної політики. Виявляються спільні та відмінні риси, а також досягнення та прорахунки у формуванні та реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері, що здійснювалася Президентами України в період їх каденції. Визначаються основні напрями та особливості діяльності вищого органу виконавчої влади – Кабінету Міністрів України – у реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері.

Література

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1991. № 22. Ст. 262. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12>
3. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1991. № 25. Ст. 283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>
4. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 38-39, Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

5. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 31. Ст. 294. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498-19>

6. Господарський кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 18. № 19-20. № 21-22. Ст. 144. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15?find=1&text=реліг>

7. Земельний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2002. № 3-4. Ст. 27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>

8. Податковий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011. Ст. 112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

9. Закон України «Про політичні партії в Україні». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 23. Ст. 118. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14?find=1&text=реліг#Text>

10. Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. Ст. 188. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12>

11. Закон України «Про Збройні Сили України». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 9. Ст. 108. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12?find=1&text=реліг#Text>

12. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 27. Ст. 285. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>

13. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 40-41. 42. Ст. 492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15?find=1&text=реліг>;

14. Виборчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2020. № 7. № 8. № 9. Ст. 48. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

15. Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна». 4 березня 1992 р. № 125. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/125/92>

16. Розпорядження Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна». 22 червня 1994 р. № 53/94-рп. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/94-рп

17. Указ Президента України «Про надання пільг релігійним організаціям». 22 червня 1994 р. № 322/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322/94>

18. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». 21 березня 2002 р. № 279/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279/2002>

19. Указ Президента України «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури». 9 грудня 1995 р. № 1138/95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1138/95>

20. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо розвитку міста Києва». 25 лютого 2008 р. № 157/2008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157/2008>

21. Указ Президента України «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації». 26 серпня 2016 р. № 357/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357/2016>

22. Указ Президента України «Питання визначення статусу окремих релігійних свят». 30 липня 2020 р. № 303/2020. Президент України. Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3032020-34557>

23. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням». 7 травня 1998 р. № 290-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=290-98-%F0>;

24. Розпорядження Кабінету Міністрів «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». 27 вересня 2002 р. № 564-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D1%80>

25. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі». 2 липня 2014 р. № 677-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/247489978>

26. Положення «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України». Затверджено наказом Міністра оборони України. 27 січня 2015 р. № 40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0161-15>

27. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». 10 листопада 1999 р. № 2066. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#o16>

28. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». 30 червня 1992 р. № 360 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-92-%D0%BF>

29. Вищий спецсуд підтвердив право мобілізованих віруючих на альтернативну службу. IPC. 10.09.2015. URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=61062&name=faiht_and_weapon&_lang=ua&

30. Наказ Міністерства освіти і науки «Про затвердження змін до Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями». 16 червня 2005 р. № 363. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z0816-05>

31. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства». 26 липня 2005 р. № 437 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS3226.html

32. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра». 27 серпня 2010 р. № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/787-2010-%D0%BF>

33. Постанова Кабінету Міністрів України «Про державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти» 19 серпня 2015 р. № 652. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/652-2015-%D0%BF/paran13#n13>

34. Положення про Комісію з державного визнання документів про вищу духовну освіту та Положення про Комісію з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання. Затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України. 8 квітня 2016 р. № 381. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0679-16#n4>

Information about the author:

Bokoch Viktoriya Mykhailivna,

Doctor of Political Sciences, Professor,

Associate Professor at the Department of International Politics

Uzhgorod National University

14, University str., Uzhhorod, 88000, Ukraine